

А.О. Задоя, д-р екон. наук, проф.

ЕКОНОМІЧНА КРИЗА В КРАЇНАХ СХІДНОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ: СПІЛЬНІ РИСИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Досліджуються зовнішні та внутрішні чинники, які викликають наявність спільних рис та національних особливостей фінансово-економічної кризи в країнах Східної та Центральної Європи. Обґрунтовано висновок, що найтісніший зв'язок існує між темпами зростання внутрішнього кредитування напередодні кризи та глибиною економічного падіння під час кризи.

The external and internal factors, causing presence common features and national particularities of the financial-economic crisis in the countries of Eastern and Central Europe are researched. The conclusion that most crowding relationship exists between rate of the increase the internal lending on the eve of the crisis and depth of the economic decline during crisis is motivated.

Ключові слова: економічна криза, прямі іноземні інвестиції, експорт, валютний курс, зовнішні та внутрішні ризики.

Keywords: economic crisis, direct foreign investments, export, rate of exchange, external and internal risks.

Сучасна фінансово-економічна криза носить загальносвітовий, планетарний характер. Немає такого регіону на планеті, до якого у тій чи іншій формі не докотилися кризові явища. Разом з тим, не викликає сумніву і той факт, що форми прояву, глибина та конкретні терміни кризи мають свої регіональні та національні особливості. На наш погляд, найбільш цікавим для аналізу національних особливостей кризи є регіон, який прийнято називати Центральною та Східною Європою. До цього регіону відносяться країни Східної (Україна, Росія, Білорусь) та Центральної Європи (Угорщина, Словенія, Словаччина, Чехія, Польща), Прибалтійські (Латвія, Литва, Естонія) та Балканські країни (Сербія, Хорватія, Румунія, Болгарія). Спільним для них є наступне:

- усі ці країни належать до постсоціалістичних країн, ринкові перетворення в яких розпочалися (з різним ступенем інтенсивності) лише у 80-х – 90-х роках минулого століття;

- для більшості країн регіону криза 2008-2009 рр. є першою циклічною кризою, так би мовити, у «чистому вигляді», яка відбувається уже після переходу країн до ринкової економіки. Попередня криза 2001-2002 рр., як фаза середньострокового циклу, ще не мала повного комплексу внутрішніх причин для її формування, а тому відбувалася у дещо деформованому вигляді;

- практично усі країни регіону є достатньо інтегрованими у світове господарство, оскільки їх економіка суттєво залежить від зовнішньої торгівлі.

Разом з тим, не можна забувати, що до цього регіону, з одного боку, належать країни, які уже кілька років є членами Європейського Союзу або ж мають за мету таке

членство, з іншого ж боку, сюди входять Росія та Білорусь, які проголосили про створення власної союзної держави та не розглядають входження до Євросоюзу як свою перспективу. Країни регіону також суттєво відрізняються забезпеченістю природними ресурсами, структурою експорту та імпорту, стабільністю національної валюти тощо.

Останнім часом з'явилося немало досліджень, присвячених ходу економічної кризи в окремих країнах. Узагальненню початку фінансово-економічної кризи в країнах Східної та Центральної Європи і очікуванням її подальшого ходу було присвячено 19-й Економічний форум, який відбувся 9-12 вересня 2009 р. у Крініце (Польща) [1]. Разом з тим, залишається нез'ясованим питання щодо спільності передумов кризи та ходу її протікання у різних країнах, а також причин, які викликають національні особливості цих процесів.

Метою цієї статті є виявлення чинників, які обумовлюють спільність рис фінансово-економічної кризи в країнах Східної та Центральної Європи та обумовлюють певні особливості щодо глибини кризи і перспектив її подолання.

Якщо характеризувати в найзагальніших рисах спільної форми прояву фінансово-економічної кризи для країн регіону, то слід звернути увагу на наступне:

- перш за все, різко скоротився експорт як до Західної Європи, так і у взаємній торгівлі. Наприклад, експорт України до європейських країн у січні-липні 2009 р. становив лише 44,6% від відповідного показника за аналогічний період попереднього року, тобто скоротився майже у 2,5 рази [2]. Аналогічні тенденції спостерігаються у Польщі та Росії;

- спостерігається не тільки зменшення притоку прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в економіку цих країн, але навіть значна «втеча» іноземного капіталу. Так, за останній квартал 2008 р. обсяги прямих іноземних інвестицій в економіку України скоротилися на 2 млрд. дол. (з 37,6 млрд. дол. на 1.10.08 до 35,7 млрд. дол. на 1.01.09 [2]). Правда, за сім місяців 2009 р. загальний обсяг інвестицій відновився. За прогнозами, приріст чистих інвестицій у 2009 р. суттєво скоротиться в усіх країнах регіону (табл. 1). Найбільш суттєвим таке скорочення буде в країнах Прибалтики. Болгарія залишиться найпривабливішою країною регіону для іноземних інвестицій та найбільш залежною від них, хоча й тут питома вага чистих іноземних інвестицій у ВВП скоротиться майже у 2,5 рази (з 21% у середньому за 2005-2008 рр. до 8,5% у 2009 р.). Лише у трьох країн (Росії, Білорусії та Словенії) питома вага ПІІ у ВВП не суттєва і не буде принципово змінюватися;

- країни регіону залишаються досить залежними від зовнішніх ринків, що створює додаткові загрози для динаміки їх національних економік. Питома вага експорту у ВВП в середньому по регіону досягає майже 50 % (табл.2). Разом з тим, існує суттєве відхилення від середнього показника як в один бік, так і в інший: для Словаччини цей показник сягає 83%, тоді як для Хорватії не доходить й до 20%.

Серед країн регіону Україна виявилася державою, де фінансово-економічна криза є найглибшою. Світовий банк постійно погіршує прогноз падіння ВВП у 2009 р. Якщо

ще у липні 2009 р. передбачалося, що ВВП в Україні зменшиться за рік на 8%, то уже у жовтні прогноз було погіршено до 14%. Підсумки року підтвердили справедливості такого прогнозу. Найчастіше особливу глибину кризи пояснюють зовнішнім фактором. Українська економіка, як зовнішньо орієнтована, постраждала через падіння попиту на традиційні товари експорту (чорні метали та хімічні продукцію) і, як наслідок, - скорочення виробництва у цих та пов'язаних з ними галузях. Разом з тим, співставлення ступеня залежності від зовнішніх ринків країн регіону не дає підстав для особливого виділення України. Більше того, питома вага експорту в ВВП України складає лише 80% від середнього показника по регіону.

Таблиця 1. Питома вага чистих прямих іноземних інвестицій у відсотках до ВВП*

Країна	У середньому за 2005-2008 рр.	2009 р.
Україна	6,5	2,0
Росія	1,0	0,5
Білорусія	2,5	2,0
Сербія	7,5	2,5
Хорватія	6,0	4,0
Румунія	6,5	2,5
Болгарія	21,0	8,5
Латвія	5,5	1,0
Литва	3,5	0,5
Естонія	7,5	0,2
Угорщина	3,5	1,5
Словенія	-0,3	-0,2
Словаччина	5,0	2,0
Польща	3,0	1,5
Чехія	5,0	1,5

* Розраховано за: Report on Transformation. Hard Landing: Central and Eastern Europe Facing the Global Crisis. – Price Water House Coopers, 2009. –Р.8.

Взагалі, співставляючи показник залежності економіки країни від експорту (питому вагу експорту у ВВП) з глибиною економічної кризи, важко знайти якийсь взаємозв'язок. Так, наприклад, у країнах Прибалтики очікуване падіння обсягів виробництва у 2009 р. приблизно співставне (10-12%), тоді як показник експортозалежності коливається від 25% у Латвії до 57% у Естонії. В цілому ж, із семи країн регіону, де питома вага експорту в ВВП перевищує середній показник по регіону, лише дві мають прогнозоване падіння обсягів ВВП більше, ніж середній показник (табл.2). Це дає підстави стверджувати про відсутність жорсткого зв'язку зовнішнього фактору з глибиною економічної кризи.

Досить часто стверджують, що глибина економічної кризи пов'язана з темпами докризового зростання: чим скоріше зростала економіка напередодні кризи, тим глибшим буде падіння. Аналіз динаміки економіки країн досліджуваного регіону дає певні підстави для підтвердження такої залежності. Із семи країн, які в 2005-2008 рр. розвивалися прискореними темпами, що перевищували середньо регіональні (Росія,

Білорусія, Румунія, Болгарія, Латвія, Литва, Словаччина), три мають прогнозоване падіння обсягів виробництва більше, ніж по регіону (Росія, Латвія, Литва), а ще дві – близьке до середньорегіонального (Білорусія та Румунія).

Таблиця 2. Залежність глибини економічної кризи від зовнішнього чинника

<i>Країни, в яких питома вага експорту у ВВП більша, ніж у середньому по регіону</i>	<i>Країни, в яких прогнозоване падіння обсягів ВВП у 2009 р. більше, ніж у середньому по регіону</i>
Білорусія	Україна
Литва	Росія
Естонія	Латвія
Угорщина	Литва
Словенія	Естонія
Словаччина	
Чехія	

Країни, що входять до досліджуваного регіону, є досить диференційованими за зовнішніми та внутрішніми ризиками. Загальновизнано, що ризикованість надання кредитів тій чи іншій країні (а звідси й її можливості по залученню зовнішніх коштів для інвестування та вирішення поточних проблем) в узагальненому вигляді відображається у кредитному рейтингу (табл.4). Не дивлячись на відносну «молодість» ринкової економіки в країнах цього регіону, п'ять із них мають повний кредитний рейтинг (А): Словенія, Словаччина, Польща, Чехія та Естонія. Хоча останній загрожує зниження рейтингу, викликане, перш за все, більш високими темпами очікуваного падіння обсягів виробництва у 2009 р. порівняно з іншими країнами. Ще п'ять країн мають помірний рейтинг (Росія, Хорватія, Болгарія, Литва та Угорщина). Рейтинг інших країн визначений як дуже низький. І лише для України кредитний рейтинг визначений як негативний. Разом з тим, співставляючи дані таблиць 1 та 3, легко помітити, що Україна залишається інвестиційно привабливою державою: питома вага чистих прямих іноземних інвестицій у ВВП на 2009 р. прогнозується на рівні тих країн, які мають повний рейтинг. Це можна пояснити наступними причинами:

Таблиця 3. Групування країн за кредитним рейтингом (за станом на липень 2009 р.)*

<i>Кредитний рейтинг</i>			
<i>А (повний)</i>	<i>BBB (помірний)</i>	<i>В або ВВ (дуже низький)</i>	<i>С (негативний)</i>
Естонія	Росія	Білорусія	Україна
Словенія	Хорватія	Сербія	
Словаччина	Болгарія	Румунія	
Польща	Литва	Латвія	
Чехія	Угорщина		

*Складено за: www.standardandpoors.com

1. В Україні продовжується процес приватизації, і частина іноземного капіталу заходить через участь у конкурсах на придбання державної частки майна підприємств.

Глибока криза та недоліки існуючої нормативної бази змушують пропонувати до продажу державне майно за дуже низькими цінами, що приваблює іноземний капітал.

2. Відносно невисока частка іноземного капіталу в банківській сфері – трохи більше 45% (серед країн регіону вона менша лише в Росії, Білорусії та Словенії) – залишає широкі можливості для проникнення в цей сектор іноземного капіталу. Оскільки фінансово-економічна криза вразила, перш за все, банківську сферу, то склалися сприятливі умови для отримання контролю над банками при значно менших витратах, ніж це могло бути у докризовий період. Прикладом такого проникнення може стати придбання російським капіталом Промінвестбанку.

3. Сприяє залученню іноземного капіталу й ситуація з курсом національної валюти. Значне падіння курсу національної валюти призвело до збільшення розриву між ринковим курсом та паритетом купівельної спроможності гривні. Як показали наші попередні дослідження, для іноземного інвестора більш важливим є не стільки сам курс національної валюти, скільки його співвідношення з паритетом купівельної спроможності, який визначається співвідношення середнього рівня цін у країнах-емітентах відповідної грошової одиниці [4]. За таких умов кожний долар, ввезений в Україну у 2009 р., має щонайменше на 20% більшу купівельну спроможність, порівняно з докризовим періодом.

Слід відзначити, що курси валют країн регіону досить по-різному відреагували на фінансово-економічну кризу (табл.4). У Словаччині курс національної валюти навіть зріс у порівнянні з серединою 2008 р. майже на 5%. Практично без змін залишилися курси валют Болгарії, Латвії, Литви, Естонії, Словенії та Словаччини. Досить значне падіння курсу національної валюти (близько 15%) зафіксоване в Росії, Білорусії, Сербії, Румунії та Угорщині. Однак найбільше втратили польський злотий (23%) та українська гривня (близько 30%) [1, 11].

Таблиця 4. Групування країн за масштабами зміни курсу національної валюти щодо євро (другий квартал 2009 р./ другий квартал 2008 р.)

Відхилення до 5%	Зниження 5-10%	Зниження 10-20%	Зниження більше 20%
Хорватія Болгарія Латвія Литва Естонія Словенія Словаччина	Чехія	Росія Білорусія Сербія Румунія Угорщина	Україна Польща

Таким чином, проведений аналіз зовнішніх чинників та глибини економічної кризи в країнах Центральної та Східної Європи не дозволяє виявити тісного зв'язку між ними. Тому твердження про те, що, зокрема, в Україні значне падіння обсягів виробництва викликано переважно впливом світової кризи не знаходить підтвердження. А це означає, що причини, які викликають глибину економічної кризи слід шукати у ризиках внутрішньої нестабільності.

Проведений нами аналіз показав, що найбільша тіснота виявляється між темпами падіння обсягів виробництва в період кризи та докризовим зростанням внутрішнього кредитування (табл. 5). За цим показником Україна є одноосібним лідером: за 2005-2008 рр.

обсяги внутрішніх кредитів зросли у чотири рази. З деяким відставанням, але теж досить швидко, зростало внутрішнє кредитування в Румунії, Білорусії, Прибалтійських країнах. Усі ці країни є лідерами за темпами падіння обсягів ВВП у 2009 р. (У табл.5 країни, темпи падіння ВВП в яких вищі, ніж середні по регіону, виділені напівжирним шрифтом, а країни, де зменшення обсягів виробництва близьке до середньорегіональних, - напівжирним курсивом).

Виявлений зв'язок має зрозуміле теоретичне обґрунтування та дає підстави для певних висновків. По-перше, коріння глибини сучасної економічної кризи знаходяться в фінансовій сфері. Створення «мильного» попиту напередодні кризи шляхом значного іпотечного кредитування та насичення економіки незабезпеченими товарами грошима створювало оманливі стимули для виробництва. І, як тільки у кредитуванні з'явилися проблеми (а грошовий мультиплікатор має свої об'єктивні межі), розпочався обвал попиту, який призвів до обвалу виробництва. По-друге, на глибину економічної кризи впливає не стільки експортозалежність, скільки імпортозалежність. Це добре видно на прикладі України. Усі передкризові роки грошові доходи населення зростали значно швидше, ніж зростали обсяги виробництва.

Таблиця 5. Групування країн за приростом внутрішніх кредитів,
у відсотках за 2005-2008 рр.

Приріст внутрішніх кредитів				
До 50%	50-100%	100-150%	150-200%	Більше 200%
Чехія	Росія Сербія Хорватія Угорщина Словенія Словаччина	Болгарія Естонія Польща Білорусь	Латвія Литва	Румунія Україна

Спроба покрити потреби у споживчих товарах за рахунок імпорту поставила економіку в залежність від наявності валюти для придбання товарів закордонного виробництва саме споживацької спрямованості. Питома вага продукції АПК та харчової промисловості в імпорті за 2008 р. зросла з 6,5% до 6,9%, а продукції легкої промисловості – з 3,2% до 3,4%. Питома ж вага продукції машинобудування скоротилася на 2%. І це за умови загального скорочення імпорту [2]. Звичайно, це викликало надмірний попит на валюту, що й призвело до значного падіння курсу гривні. По-третє, дії влади напередодні кризи носили не стабілізаційний, а прокризовий характер. Це, зокрема, стосувалося надання кредитів у іноземній валюті. Серед країн регіону тільки у п'яти країнах (Україна, Сербія, Хорватія, Румунія та Угорщина) більше 50% кредитів видавалися в іноземній валюті. Але найбільша їх питома вага була саме в Україні. Мовчазне спостереження за цим процесом з боку Національного банку України невинуватне з точки зору стабілізаційної функції цієї установи. По-четверте, ситуація в Україні ускладнилася тим, що серед країн регіону вона має найнижчий показник ВВП на душу населення (лише 49% від середнього показника по регіону). При такій бідності населення досить легко спрогнозувати, що масштабне кредитування в

іноземній валюті обов'язково спричинить кризу неплатежів, що й підтвердилося у другій половині 2008 р.

Отже, при наявності спільних рис фінансово-економічної кризи в країнах Центральної та Східної Європи кожна з них має свою специфіку, яка обумовлена не стільки зовнішніми чинниками, скільки особливостями розвитку внутрішнього ринку та політикою, яку проводить відповідна держава.

Література:

1. Report on Transformation. Hard Landing: Central and Eastern Europe Facing the Global Crisis. – Price Water House Coopers, 2009. – 104 p.
2. <http://www.ukrstat.gov.ua>
3. www.standardandpoors.com
4. Задоя А.А. Валютный курс и его влияние на мотивацию внешнеэкономической деятельности // Академічний огляд. – 2009. - №2. – С.137- 140.